

Турдиева Гүлкайыр

И. Арабаев ат. КМУнун Кыргыз тили жана окутуунун технологиялары
кафедрасынын магистранты

Турдиева Гүлкайыр

Магистрантка кафедрасы кыргызского языка и технологии ее обучения КГУ им. И. Арабаева

Turdieva Gulkaayr

Master's student of the Department of the Kyrgyz language and technology of its teaching, KSU
named after I. Arabaeva

КЫРГЫЗ ГИДРОНИМИЯСЫНЫН ТАРЫХЫЙ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

ИСТОРИЧЕСКАЯ ЭВОЛЮЦИЯ КЫРГЫЗСКОЙ ГИДРОНИМИИ

HISTORICAL HYDRONYMS OF AREA KYRGYZSTAN

Аннотация: Макалада, негизинен, Кыргыз гидронимиясында жолугуучу жер-суу аталыштарынын тилдик өзгөчөлүктөрү лингвистикалык планда кенири талдоого алынды. Белгилүү болгондой эле гидронимдер тилдик курамдын байыркы катмарын сактап калуу менен биргеликте элдин тарыхый калыптануусу, басып өткөн жолу жана менталдуулугу менен тыгыз байланышта болуп келет. Ошондуктан аталган макалада гидронимдердин составындагы байыркы лексемалар тилдин концептуалдук негизин түзгөн система катарында ар тараптан изилдөөгө алынды.

Аннотация: В этой статье анализируются, в лингвистическом плане, специфические особенности древних гидронимов на примере нескольких местных названий в системе гидронимического ареала. Общеизвестно, что гидронимы представляя собой древнюю систему лексического фонда языковой структуры как таковой и тесно связаны историческим формированием культуры, лингвистической ментальности носителя. Гидронимы являются историческими словами, сохранившие более древние значения до сих пор. Следовательно в этой статье анализируются, в первую очередь, концептуальные основы гидронимов киргизского языка на примере кыргызской гидронимии.

Annotation: These articles exoplanet or usually focus on one specific Kyrgyz hydronyms, for example several local toponyms of area Kyrgyzstan. If course, place names (certain, hydronyms) very historical words and continuing ancient relicts Kyrgyz language. It also provides the reader a glimpse at Kyrgyz history and culture through Kyrgyz hydronyms. In addition to the new examples created exclusively for this articles, we also included brief explanations pertaining to Kyrgyz history and culture in connection to different names, for example in place names.

Key words: hydronym, area, ethnonym, linguistic cultural aspect, psycholinguistic, world outlook, semantics, semantic system.

Ключевые слова: гидроним, ареал, этноним, лингвистический культурный аспект, психолингвистический, миропонимание, семантика, семантическая система.

Keywords: hydronym, etymon, area, concept, ethnic culture, linguistically culture aspect, psycholinguistics, perception of the world, stored in the memory, semantic nuclear.

Кыргыз гидронимиясы ар түрдүү тилдерден сакталган бирдиктерди жана жалпы түрк тилдериндеги сейрек кездешүүчү тилдик элементтерди өз курамында сактаган бай система болуп саналат (11). Кыргыз жеринин территориялык алкагында байыркы тилдик катмарлардан бири болуп байыркы түрк тилдик катмары да эсептелинет. Эски түрк катмарынын ичине кире турган топонимдердин этимологиялык анализи кыргыз тилин диахроникалык жактан изилдөөгө өтө зор салымын кошо алат. Төмөндө Кыргызстандын жер-суу аталыштар системасындагы кээ бир гидронимдердин этимологиялык планына көңүл бурабыз.

Тилдик өңүттөн, анын ичинде, ономастикалык алкактан алып караганда, Кыргыз жергесинин гидронимиясы кыргыз тилинин ажырагыс бир бөлүгү болуу менен бирге, нечендеген кылымдардан бери жашап келген кыргыз тилинин өсүп-өнүгүү жолун, өзгөчөлүктөрүн, ономастикалык (анын ичинен гидронимиясын) мыйзам ченемдерин ачып көрсөтөт. Ушул жагдайдан ой-жүгүрткөндө кыргыз топонимдеринин табият-сырын терең таанып билүүгө салым кошо алат.

Бүгүнкү күндө коомдук өнүгүштүн натыйжасында жергиликтүү элдин жер-суу аттарын колдонууга максаттары өзгөрдү. Ага байланыштуу Кыргызстанда көптөгөн жерлердин аттары унутулуп бара жатат. Эмгекте унутулуп бара жаткан суу аталыштарынын мааниси, структуралык курамы, этимологиялык негиздери иликтөөгө алынгандыктан, мындай көрүнүш кыргыз этномаданий карым-катнаштарын аныктоого, кыргыз тилинин тарыхый өнүгүш этаптары иликтөөгө көмөкчү факт-материалдарды бере алат.

Кыргызстандын жер-суу аталыштарынын курамында гидронимдердин бардык түрлөрү жолуга тургандыгы изилдөөбүздүн жүрүшүндө белгилүү болду (1,3). Узак мезгилдер бою колдонулгандыктан тарыхый жана лингвистикалык жактан көптөгөн өзгөрүүлөрдү башынан өткөрөт. Ал эми микрогидронимдер жергиликтүү географиялык өзгөчөлүктөрдөн улам пайда болуп, бат-бат өзгөрүп, зат атоочтордун жалпы түрү менен энчилүү аттардын ортосундагы катмарга кирет. Окумуштуулардын көз караштары боюнча суу аталыштары – гидронимдер эски уңгуларды сактайт. Ошондуктан тарыхый жактан каралышы абдан маанилүү (7).

Гидронимия география, тарых, этнография сыяктуу илимдер менен тыгыз байланышта болуп өнүгүп келет (33). Гидронимиянын биздин тилибиздин тарыхын, диалектологиясын, географиясын тарыхый жактан изилдөөдө мааниси чоң. Ошондуктан Кыргыз аймагынын жер-тоо аттарынын грамматикалык жактан каралышы абдан маанилүү. Кыргыз аймагынын жер-тоо аттарындагы географиялык маалымдуулуктун негизин элдик географиялык терминдер түзөт. Ала турган болсок ак жана кара атрибутивди компоненти гидронимдердин составында жолугары белгилүү. Кыргызстандын ошондой эле жалпы түрк элдеринин гидронимикасындагы активдүү **ак** форманты жөнүндө түркологдордун бир пикирге келүүсү байкалбайт. Ак топоформантын А.П.Дульзон (15), А.Абдрахманов (1), Л.Донидзе (13), О.Молчанова (21), К.Конкобаев (20) ж. б. өң-түстү билдирүүчү сын атооч маанисиндеги гидронимдердин курамында жолугуучу активдүү компонент катарында мүнөздөшөт. Ал эми Н.Жапаровдун кийинки мезгилде жарыяланган изилдөөлөрүндө **ак** ороформанты активдүү жана түрк тилдериндеги кылымдар бою калыптанган ороформант катарында берилип, ал өң-түс менен байланышпагандыгын айтат. Н. Жапаровдун пикири боюнча азыркы мезгилде жалпы эле түрк элдеринин Гидронимиясында жана Кыргызстандын аймагында кеңири жолугуучу **ак** ороформанты агын, ак “суунун агымы, агуу” жана -ын байыркы түрк тилдериндеги сөз жасоочу аффиксинен куралган деген пикирин билдирет. Ошондой эле окумуштуу составында **ак** ороформанты болгон гидронимдер көбүн эсе ак, же

болбосо тунук суулар үчүн эмес, тез аккан киргил дарыялар үчүн колдонула тургандыгын айтып Кыргызстандын гидронимиясынан мисалдарды келтирет. Изилдөөчү өз оюн бекемдөө үчүн А. Н. Кононовдун түрк тилдериндеги **ак** жана **кара** топоформанттары жөнүндө айткан пикирине таянат. Анткени аталган окумуштуу түрк элдеринин Гидронимиясына мүнөздүү болгон **ак** топоформанты көбүн эсе “киргил, тунук эмес суу объектилерин атоо, белгилөө үчүн колдонулса, ага антонимдик маанидеги дагы бир активдүү кара топоформанты, тескерисинче, тунук, жерден кайнап чыккан булактарды атоодо пайдаланылат” деп илимпоз өз оюн жыйынтыктайт (20,57-86). Биздин пикирибизче *Кара-Суу – Ак-Сай* сыяктуу гидронимдердин составында аталган компоненттин жолугуусу тоолордун гидронимдер менен терен байланышта экендигинен кабар берет.

Биздин оюбузча, Кыргыз гидронимиясынын негизги катмарларына таандык болуп саналган **ак** компоненти түрк тилдериндеги фонетикалык жана тарыхый лексикалык абалды чагылдыруу менен, азыркы мезгилде тилчи-окумуштуулар үчүн орду толгус лингвистикалык факт катарында кызмат кылат. Ошондой эле кылымдар бою активдүү колдонууда болуп келген ак топонимикалык лексемасы фонетикалык жактан олуттуу адаптацияга учуроонун негизинде семантикалык жактан да жылышууга дуушар болгон. Махмуд Кашгаринин эмгегинде талдоого алынган гидронимдердин катарында агын тополекемасы да жолугат. Улуу чыгыш таануучу «агын» лексемасын суу объектилерин мүнөздөөчү компонент катарында талдоого алган (24). Мисалга ала турган болсок, **ак//аг** оролексемасы Кыргыз гидронимиясында эч кандай чектөөлөрсүз колдонууда болгон атрибутивдик компонент катарында арбын жолуккан топоформант катарында мүнөздөөгө болот. Мисалы, Кыргыз суу аталыштар системасында гидронимдик катарда **ак//аг** тополекемасынын катышуусу менен жасалган топонимдин катыштык көрсөткүчү Кыргызстандын башка чөлкөмдөрүнө салыштырмалуу бир кыйла жогору. Мисалы, *Ак-Булак, Ак-Башат, Ак-Бата, Ак-Кудук* гидронимдери өтө көп учурай турган гидронимдерди мүнөздөйт. Белгилеп кете турган жагдай татаал гидронимдердин составында жолугуучу ак топоформанты кыргыз гидронимдеринен фонетикалык жактан айырмаланып акак формасында жолугат жана экинчи компоненттин башкы тыбышына олуттуу таасир көрсөтө алат. Мисалы, *Акак-Сай, Акак-Сай, Акак-Таш* ж. б.

Ошондой эле Кыргыз гидронимиясындагы байыркы түрк катмарына тиешелүү болуп саналган татаал гидронимдер да каралат. Миаслы үчүн, Кыргызстандын аталыштарында **АК-Тор** топоними, көбүн эсе өрөөнүндөгү, тоо этектериндеги анчалык чоң эмес өзөндүн аталышы менен байланышкан. Кыргызстандын гидронимиясында **ак** атрибутивдик компоненти өтө көп кездешет деп бүтүм чыгарууга болот. Ошондой эле Кыргызстандын гидронимиясында ак атрибутивдик компоненти арбын жолуга тургандыгын кыргыз тилчилери белгилешкен (21,49-52). Бирок ошол эле мезгилде Кыргыз жер-суу аталыштарында ак атрибутивдик маанидеги топоформанты арбын жолуга тургандыгы тастыкталат.

Биз жогоруда белгилеп кеткендей эле, түрк тилинде сүйлөгөн элдердин Гидронимиясында жолугуучу «**ак**», «**кара**» топоформанттары жөнүндө В.Н.Кононов өз учурунда мындай деген пикирин билдирген: «ак компоненти менен белгиленүүчү суулар көп учурда тунук эмес, киргил суу катарында жолукса, «кара» сын атоочтук маанисиндеги компонентке ээ болгон суу объектилери тескерисинче тунук болот. Мына ошол себептүү **ак** сын атоочтук бөлүгү бар гидронимдер кардын эрүүсүнөн пайда болгон киргил сууларды атаса, кара атрибутивдик компоненти менен жасалган гидронимдер тескерисинче жердин терең түпкүрүнөн кайнап чыккан тунук булактардын суусун мүнөздөп көрсөтөт» (11,83-85).

Албетте, белгилүү түркологдун мындай чеими бекеринен эмес экендиги баарыбызга түшүнүктүү. Анткени Кыргызстандын жана Кыргыз чегинде ак атрибутивдик компоненти менен белгиленген жер-суу аттары азыркы күнгө чейин кенири колдонулат. Биздин изилдөөбүздүн жүрүшүндө В.Н.Кононовдун айткан пикири чындыкка жакын экендигине көп жолу күбө болдук. Бирок, дагы бир жолу өз оюбузду бекемдөө иретинде айтарыбыз, ак активдүү оролексемасы кыргыз, тилинде гана эмес, жалпы эле түрк тилдинде сүйлөгөн элдердин гидронимиясында азыркы күнгө чейин активдүүлүгүн жоготкон жок. Ошондуктан, азыркы түрк тилиндериндеги жер-суу аталыштарында **ag** фонетикалык варианты көп кездеше тургандыгы мыйзам ченемдүү.

Дүйнө жүзүндөгү бардык тилдерде сырттан кабыл алынган сөздөр бар экендиги талашсыз (1). Чындыгында, лексикалык составында башка тилдерден оошкон сөздөрү жок, бардыгы тең өзүнүн төл сөздөрү деп эсептеле турган бир да тил болушу мүмкүн эмес. Бир катар тилдер дүйнөдөгү башка тилдердин лексикасынын толукталышына көбүрөөк таасир этип, сөздөрдүн да ошончолук деңгээлде мол кабыл алышына себепкер болуп келгендиги белгилүү (7,36). Ошондуктан коншулаш Тажикстандын гидронимиясында да Ак-Суу, Ак-Сай сыяктуу гидронимдер арбын жолугат.

Колдонулган адабияттар:

1. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Фрунзе 1990.479с.
2. Азымов П. Туркмен дили (соз йасайжы гошулмалар),1950, шгабат
3. Баскаков Н.А. Географическая номенклатура в гидронимии горного Алтая//Гидронимика Востока. М.,1969.
4. Баскаков Н.А. Тюркские языки. Москва 1960.246с
5. Батманов И.А. Источники формирования тюркских языков Южной Сибири и Средней Азии// Источники формирования тюркских языков средней Азии и Южной Сибири. Фрунзе 1966.359с.(5-22).
6. Юнусалиев Б.М. Тандалган эмгектер. Фрунзе 1985.506б.

Рецензент: филол.и.к., доцент Эргешбаева Н.А.